

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بیرجند

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته تاریخ

عنوان:

نقش قبایل مهاجر عرب در تحولات سیاسی ایران در سده اول هجری

استاد راهنما:

دکتر محمدحسن الهی‌زاده

استاد مشاور:

دکتر زهرا علیزاده بیرجندی

نگارش:

بی بی زهرا قربانی

مرداد 90

تقدیرم به

پدر و مادرم که ترم دعایشان هر واژه بدرقه راهم بوده است

روح پاک برادرم که ناباورانه مرا ترک کرد و دگرگونی هایم برایش بی پایان شد

خواهرزاد فاعلی نیرم هر که وجودش گرمی بخش زندگی مان شد

تصویر اشکار

خداوند متعال را شکر می گویم که این بار هم برگی از زندگی ام را در رساله لطفش ورق زدم و با
جوید سنجی ها و مشکلات پیش رو تو آرزویم این رساله را به سرانجام برسانم هم چنین از مادرم اشکار
می گویم که مشوق من برای ادامه تحصیل و پیشرفت مرا یاری کردید هم ادب تر خود لازم می دانم
و واضح نام و از صدم قلب از دکتر مریحی مدحتین الهی را در مقام استاد اینده ما و استاد عزیز خانم دکتر زهرا
را در مرجندی به عنوان استاد مشاور که با صبر و دروغ مرا در این رساله یاری کردید و نکات اشکار را
به من آموختید و هم اساتید داور جناب استاد نزرگوار دکتر سید حسین رئیس اسادات و استاد کرامی
کتر محبتی خلیفه که لطف ایشان در طول تحصیل برام ماندگار خواهد بود، نهایت اشکار را دارم.
لازم است از اساتید کرامی آقای دکتر مریحی و آقای زلف زاده که کار من را از راه نامه های
خوبش مجرورم نگارند، تقدیر و تشکر ویژه بکنم همی های مؤثر و ولادت مجرورم کتابخانه تخصصی
تاریخ به خصوص جناب آقای علی سلیمان فانی قابل قدر دانی می باشد.
حادثه در این حوزه در دوران عزتم خانم ها مریحی و مردانه و رنگه هم یاری کردید نهایت اشکار خود
را اعلام می نمایم لازم است از دوران عزتم، زلفه خا حقی دور، سید رحمانی، آمنه شیبانی، اعظم
میرمحللی و سید علی دوران که در دوران تحصیل حق دوزخی را بر من ادا کردند اشکار و قدر دانی
می گویم.

چکیده

با ظهور اسلام، اعراب پراکنده و متفرق در قالب حکومت مرکزی، به شکلی متحد و یکپارچه درآمدند. پس از دوره پیامبر (ص) قدرت متمرکز عرب به دلایل مختلف، به مرزها و نواحی همجوار جزیره‌العرب دست‌اندازی کرد که از آن تحت عنوان فتوحات یاد می‌شود. از جمله نواحی مورد هجوم، ایران - همسایه شرقی جزیره‌العرب - بود. در حین فتوحات و پس از آن گروهی از قبایل عرب به ایران مهاجرت کردند و در نواحی مختلفی نظیر خوزستان، کرمان، آذربایجان، قم، سیستان، خراسان ساکن شدند.

بررسی تأثیر شکل و ساختار زندگی قبیله‌ای عرب مهاجر و مناسبات آنان با حکومت مرکزی، منازعات و درگیری‌های قومی و قبیله‌ای‌شان، بر اوضاع سیاسی ایران سده اول هجری بحث اصلی این پایان‌نامه است. در این رساله با تکیه بر نسب قبیله‌ها و نحوه و کیفیت مهاجرت آنان به ایران موارد فوق مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

می‌توان پیدایش طبقه اجتماعی موالی (ایرانیان)، بروز تغییرات در ساختار اداری و دیوانی ایران - تبدیل ایران به بخشی از ایالات عراق - و تعیین و انتصاب والیان عرب بر اساس توانایی‌های نظامی، کثرت جمعیت و بعدها رقابت و منازعات قبیله‌ای را از پیامدهای مهم مهاجرت و سکونت قبایل عرب در ایران دانست. این رساله پژوهشی توصیفی تحلیلی بر اساس مدارک و داده‌های تاریخی است که با روش کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از تجزیه و تحلیل و مقایسه و تطبیق انجام گرفته است.

واژگان کلیدی: عرب، ایران، قبیله، مهاجرت، سده اول هجری

فهرست مطالب:

مقدمه.....1

فصل اول: کلیات تحقیق

- 1-1- شرح مسأله5
- 2-1- ضرورت تحقیق5
- 3-1- پیشینه تحقیق6
- 4-1- اهداف تحقیق6
- 5-1- سؤالات و فرضیات تحقیق6
- 6-1- روش تحقیق.....7
- 7-1- منبع شناسی7
- 1-7-1- منابع اصلی8
- 2-7-1- منابع فرعی13

فصل دوم: فتح ایران و آغاز ورود اعراب به ایران

- 1-2- فتح ایران14
- 1-1-2- نواحی جنوبی18
- 2-1-2- نواحی مرکزی21
- 3-1-2- نواحی شمال و شمال غربی26
- 4-1-2- نواحی شرقی و جنوب شرقی29
- 2-2- انگیزه های اعراب در هجوم به ایران33
- 1-2-2- انگیزه های مذهبی33
- 2-2-2- انگیزه های اقتصادی35
- 3-2-2- انگیزه های سیاسی - نظامی.....38
- 3-2- مهاجرت و سکونت قبایل اعراب در ایران40

50.....4-2 نتیجه گیری

فصل سوم: قبایل مهاجر عرب به ایران و نقش آن ها در تحولات سیاسی

55.....1-3 قبایل عرب مهاجر به ایران

55.....1-1-3 قبيله های قحطانی

62.....2-1-3 قبيله های عدنانی

66.....2-3 نقش قبایل مهاجر عرب در تحولات سیاسی ایران در قرن نخست هجری

67.....1-2-3 ازد

73.....2-2-3 کنده

81.....3-2-3 اشعر

84.....4-2-3 تمیم

91.....5-2-3 بکر بن وائل

93.....6-2-3 شیبان

95.....7-2-3 خزاعه

96.....8-2-3 مذحج

97.....8-2-3 همدان

98.....9-2-3 طیّ

99.....10-2-3 عبدالقیس

99.....3-3 حرکت خوارج در ایران

99.....1-3-3 مشارکت قبایل عربی با خوارج

104.....2-3-3 حرکت خوارج به عنوان مخالفان سیاسی و مذهبی خلافت مرکزی

111.....4-3 نتیجه گیری

فصل چهارم: پیامدهای سیاسی - اجتماعی حضور اعراب در ایران

115.....1-4 پیامدهای اجتماعی حاصل از حضور اعراب

115.....1-1-4 مناسبات دو قوم عرب و ایرانی

123.....	2-1-4- پیدایش موالی به عنوان مخالفان حکومت مرکزی
125.....	2-4- پیامدهای سیاسی حاصل از حضور اعراب
126.....	1-2-4- امور اداری و دیوانی
134.....	2-2-4- انتصاب کارگزاران
139.....	3-4- نتیجه گیری
141.....	جمع بندی و نتیجه گیری
147.....	فهرست منابع و مآخذ
159.....	چکیده انگلیسی
160.....	صفحه عنوان انگلیسی

ایران و جزیره‌العرب دو منطقه هم‌جواری بودند که بنا به داشتن نقاط مرزی مشترک و شرایط جغرافیایی خاص برخی از مناطق آن‌ها، خواه ناخواه مناسباتی از لحاظ تجاری، نظامی و اجتماعی میان آن‌ها برقرار می‌شد. از طرف دیگر ظهور اسلام هم در جزیره‌العرب عامل موثری در ایجاد تحولات سیاسی، مذهبی، اجتماعی در منطقه شد. از جمله مهم‌ترین این تحولات، گسترش اسلام در میان اعراب بود که بعد از آن اعراب خود را موظف به انتشار دین جدید در سایر مناطق به خصوص ایران می‌دانستند. گسترش و انتشار اسلام فتوحاتی را در ایران به دنبال داشت. این فتوحات در آغاز با انگیزه‌های مذهبی، که همان جهاد در راه اسلام و انتشار دین صورت می‌گرفت. به مرور بعد از انجام فتوحات، و کسب تجربه‌های جدید سیاسی و درآمدهای کمتر قابل پیش‌بینی حکومت اسلامی، جنبه‌های نظامی، سیاسی و اقتصادی آن پررنگ‌تر شد. البته ناگفته نماند که ضعف حکومت ساسانی و نارضایتی‌های عمومی جامعه ایرانی علیه آن‌ها نیز زمینه مساعدی برای هجوم اعراب به این کشور به شمار می‌آید.

ورود اعراب مسلمان به ایران از دوره خلیفه اول، به دنبال سیاست مسلمان کردن اعراب مسیحی ساکن منطقه عراق و گسترش دین اسلام در نواحی مجاور شروع شد و تا عهد خلیفه سوم شکلی تقریباً منسجم و کامل‌تر به خود گرفت. این فتوحات در دوره امویان هم‌چنان ادامه یافت با این تفاوت که به مرور در این مرحله انگیزه‌های اقتصادی، نظامی و سیاسی بر انگیزه اولیه یعنی مذهبی چیره شد و در برخی از موارد، انگیزه مذهبی کمتر به چشم می‌خورد. به طور قطع ورود قوم مهاجم عرب مسلمان به ایران با واکنش‌هایی از سوی مردم ایران مواجه شد. در ابتدا عده‌ای به دلیل نارضایتی از حکومت سابق و دین زرتشتی، از آن‌ها استقبال کردند و عده‌ای دیگر به دلیل برخورداری از جایگاه ویژه در حکومت سابق و هم‌چنین پای‌بندی به عقاید آیین پیشین به مقابله با آن برخاستند و حاضر به پذیرش اسلام نشدند. گروهی نیز به اقتضای منافع شخصی به ویژه سیاسی و اقتصادی با اعراب همکاری کردند. البته این تقابل میان عنصر عرب و ایرانی، در دوره اموی به سبب سیاست‌های تعصب‌آمیز و عرب‌گرایانه آنان پررنگ‌تر شد.

یکی از اهداف سیاسی اقتصادی امویان فرستادن عده‌ای از قبایل عرب به ایران بود که حضور آن‌ها در ایران سبب دستیابی راحت‌تر امویان به منافع اقتصادی و سیاسی خود بود. به طور قطع انتقال و حضور این دسته از قبایل در ایران نقش مهمی در تحولاتی سیاسی ایران داشت. امویان به سبب تعصبات شدید نژادی و

قبیله‌ای، در ابتدا سعی می‌کردند از قبایل و عناصری که در راستای اهداف آن‌ها عمل می‌کنند، استفاده نمایند. در این خصوص قبایلی که دارای جمعیت زیاد و یا از نیروی نظامی و سیاسی بالایی برخوردار بودند و می‌توانستند کمک زیادی برای حفظ منطقه باشند، مورد توجه امویان قرار گرفتند. تفاوت‌های تیره‌ای به اضافه اختلافات، فکری و مذهبی میان قبایل مهاجر، فضای ایران را طی قرن اول هجری به محل درگیری و نزاع تبدیل کرد و سبب ضعف روزافزون حکومت اعراب در ایران می‌شد که از جمله مهم‌ترین پیامدهای این اختلافات و درگیری‌ها، فعالیت موالی و ایرانیان به عنوان عنصری مخالف با حکومت عربی می‌باشد. آن‌ها برای به دست آوردن پایگاه اجتماعی از دست رفته خود در ایران حاضر به شرکت در هر قیام و شورش علیه اعراب بودند. البته زمینه این شورش‌ها اغلب توسط برخی از اعراب مخالف با حکومت مرکزی ایجاد می‌شد. سرانجام همین اختلافات و درگیری‌ها ضعف حکومت اعراب را در ایران به دنبال داشت که این موضوع، سیر انتقال قدرت از اعراب اموی به اعراب عباسی را شتاب بیشتری می‌بخشید.

آن چه در پژوهش حاضر مورد بحث و بررسی قرار گرفته است چگونگی هجوم اعراب به ایران، مهاجرت قبایل عرب به این سرزمین و آثار و پیامدهای حاصل از این حضور با تکیه بر نقش آن در تحولات سیاسی ایران می‌باشد.

در فصل اول، پس از بیان شرح مسأله، ضرورت، پیشینه، اهداف، سوالات و فرضیات تحقیق، به معرفی مهم‌ترین منابع مورد استفاده در رساله، اعم از منابع متقدم و متأخر پرداخته شده است.

در فصل دوم، پس از بیان کلیاتی راجع به چگونگی ورود اعراب به ایران و فتح مناطق مختلف آن، به بررسی انگیزه‌های ورود اعراب به ایران در دو دوره خلفای راشدین و امویان پرداخته شده است. همچنین در قسمت دوم این فصل کیفیت مهاجرت و حضور این قبایل مهاجر از لحاظ جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی براساس حضورشان در شهرهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم، به معرفی و شناسایی اعراب بدوی و شهرنشین و نقش آن‌ها در تحولات سیاسی اختصاص دارد. در این فصل نگارنده با مطالعه کتب نسب‌شناسی به شناسایی، بررسی و معرفی قبایل مهمی که نقش بسزایی در تحولات سیاسی ایران داشته‌اند، پرداخته و در کنار آن به تشریح اسباب و کیفیت مهاجرت و حضور آنان در ایران از لحاظ گستره جغرافیایی و جمعیتی، پرداخته است. همچنین در قسمت دوم این فصل به ذکر مختصری از قبایل مهاجر که نقش چندانی در این تحولات نداشتند و فقط حضورشان

می‌توانست تا حدودی به برخی از گروه‌ها کمکی نمایند مورد بررسی قرار گرفته است. این فصل تا حدودی می‌تواند در روشن شدن تاثیرات مثبت و یا منفی حضور این قبایل و چگونگی تاثیر آن بر سقوط دستگاه امویان راهگشا باشد.

در فصل چهارم، به بررسی پیامد حضور اعراب در ایران در حوزه‌های اجتماعی و اداری پرداخته شده است. در بخش اول تغییرات اجتماعی در دو مقوله مناسبات ایرانیان و اعراب و همچنین پیدایش و حضور موالی و نوع تعاملات و برخوردهای آنان با حکومت مرکزی مورد بررسی قرار گرفته است.

در انجام تحقیق مشکلاتی چند وجود داشت که تا حدودی تلاشی برای رفع این مشکلات انجام گرفت. با وجود تلاش و زحماتی که در این رساله برای کسب اطلاعات بیشتر قبایل، نحوه زندگی، مناسبات جزئی آنان با ایرانیان، کسب برخی اطلاعات به صورت ویژه و دقیق که بتواند نقش قبایل عرب را در تحولات سیاسی رقم بزند پیدا نشده است. مشکل اساسی این مسئله در این است که منابع به این امر نپرداختند.

مورخین به رغم این که جسته و گریخته به فعالیت‌های قبایل، مهاجرت آنان اشاره‌ای داشتند و در برخی موارد ناخودآگاه به صورت تفصیلی مطالبی را بیان کردند اما زاویه نگاه آنان بر اساس قبایل نبوده است بلکه تکیه بر مسلمان بودن مهاجران عرب بوده است و علی‌رغم نقش اساسی ساختار قبیله‌ای و معیارهای قومی عرب در تاریخ ایران قرن اول، اطلاعات در خصوص نحوه عملکرد و جزئیات مناسبات در برخی از موارد بسیار کم است. انتظار اولیه این بود که از دل منابع اطلاعات مؤثری برای تجزیه و تحلیل عملکرد قبایل مهاجر عرب به دست آید. لیکن به دلیلی که ذکر شد این امر به صورت کاملی متحقق نشد.

از طرف دیگر، بر اساس تاریخ سیاسی خلفای راشدین و امویان که نوشته شده، نقش قبایل مهاجر و اعراب ساکن در ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته است. البته شاید یکی از علل اصلی این قضیه، آشفتگی داده‌ها و اخبار تاریخی راجع به قرن نخست است. قرن نخست، قرن نضج و تکوین گروه‌های فکری و فرق مذهبی متعدد در جهان اسلام است. همین مسئله پژوهشگر را در دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل صحیح رویدادها و حوادث باز می‌دارد.

فصل اول

کلیات تحقیق

1-1 شرح مسأله

پس از ظهور اسلام و گسترش آن در جزیره‌العرب بسیاری از اعراب به دین اسلام گرویده و مسلمان شدند. ساختار زندگی اعراب به ویژه اعراب بادیه بر اساس پیوندهای خونی و نسبی و در قالب نظام قبیله ای نمودار می شد و از همین منظر پیوندهای قومی و پیمان‌های قبیله‌ای در نظام اجتماعی و سیاسی این اعراب جایگاه تعیین کننده‌ای داشت. گر چه پس از انتشار دین مبین اسلام در سراسر جزیره‌العرب، پیامبر تلاش نمود بر اساس تعالیم اجتماعی و سیاسی جدید این نسبت های کهن را کمرنگ نماید لیکن از آثار این عناصر قومی و قبیله ای چیزی کاسته نشد و در مدت زمان کمی بعد از رحلت پیامبر خود را به صورت حضور این قبایل شورش اهل رده بروز داد که البته نباید از این امر غافل شد که پس از ایشان خلفای بعدی بیشتر در پی فتوحات و گسترش سرزمین های اسلامی بودند که از تعالیم اسلامی و تربیت بسیاری از این اعراب غافل ماندند و به دنبال همین فتوحات نظامی دوباره روح سرکش و سنت های اجتماعی و سیاسی گذشته پدیدار شد.

از جمله مسائلی که بعد از رحلت پیامبر مدنظر حاکمان جامعه اسلامی قرار گرفت ادامه سنت جهاد در قالب حمله به مناطق همجوار با عنوان گسترش اسلام بود. بر همین اساس یکی از پیامدهای مهم این فتوحات مسئله مهاجرت قبایل عرب به سرزمین های مفتوحه به ویژه ایران است. دلایل و انگیزه های متعددی برای مهاجرت قبایل عرب به ایران وجود دارد. اما از آن مهم تر، پیامدها و نتایج حاصل از این مهاجرت ها است که این پیامدها را می توان در ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ارزیابی کرد. رساله حاضر بر آن است که ضمن دلایل این مهاجرت ها و بررسی قلمرو جغرافیایی مهاجر نشین های عرب در ایران، تاثیر این مهاجرت ها را در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران مورد ارزیابی قرار دهد.

1-2 ضرورت تحقیق

با عنایت به تأثیرات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی حضور اعراب در تحولات تاریخی ایران انجام چنین پژوهشی ضروری به نظر می رسد.

1-3 پیشینه تحقیق

پیشینه موضوع رساله به آن جا بر می گردد که مهاجرت اعراب به ایران همواره از تبعات شکست ساسانیان می باشد که این مهاجرت ها نتایج سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را به دنبال داشته است. در این زمینه اطلاعات فراوانی چه در منابع قدیم و چه در تحقیقات جدید وجود دارد که با مطالعه و بررسی دقیق آن ها می توان به نتایج مطلوبی دست پیدا کرد. در این زمینه منابع متقدم از جمله طبری، ابن اثیر، ابن اعثم، مسعودی و یعقوبی اطلاعات مفیدی رادر مورد مهاجرت و حضور این قبایل مهاجر به ایران عرضه داشته اند ، هم چنین محققانی چون دکتر زرین کوب، صالح احمد العلی و ریچارد فرای اطلاعاتی را در این مورد ارائه کرده اند. در این زمینه پایان نامه هایی هم در خصوص قبایل تمیم و ازد ، هم چنین در زمینه فرهنگ و اقتصاد با عنوان مهاجرت قبایل عرب و پیامدهای فرهنگی آن در قرن اول هجری کار شده است. در قالب مقالات جدید هم کارهایی در زمینه حضور برخی از قبایل و نقش آن ها در تحولات سیاسی انجام گرفته است. هر یک از این موارد در حیطه انجام شده، تحقیقات خوبی را به عمل آورده اند اما هیچ یک از آن ها به طور مفصل نقش این مهاجرت ها را در تحولات سیاسی ایران مورد بررسی و ارزیابی قرار ندادند از این رو انجام تحقیق جامع در مورد پیامدهای سیاسی مهاجرت اعراب به ایران ضروری به نظر می رسد.

4-1 اهداف تحقیق

- 1- روشن کردن گستره جغرافیایی مهاجرت.
- 2- بررسی تعاملات ایرانیان و اعراب.
- 3- تعیین نقش اعراب در تحولات سیاسی ایران.

5-1 سؤالات و فرضیات تحقیق

- 1- دلایل مهاجرت قبایل اعراب به ایران چه بوده است؟
 - 2- منازعات و درگیری های قبیله ای چه تاثیری در روند تحولات سیاسی ایران داشته است؟
 - 3- پیامدهای حضور اعراب مهاجر در ایران چه بوده است؟
- آن چه این رساله در صدد اثبات آن ها است این فرضیه ها می باشد که:
- 1- ایران پایگاه مناسبی برای حضور قبایل عرب به ایران بوده است.

2- کشیده شدن منازعات قومی عرب به داخل ایران سبب بروز درگیری های سیاسی در نظام حکومتی ایران شد.

3- از جمله مهم ترین پیامدهای حضور اعراب در ایران بروز تغییرات ساختارهای اداری و دیوانی و اجتماعی است.

1-6 روش تحقیق

در این پژوهش، گردآوری اطلاعات و داده های تاریخی از طریق یادداشت برداری و به روش کتابخانه ای با تکیه بر اسناد و مدارک، اعم از منابع متقدم، تحقیقات جدید (کتاب، مقالات)، و ارائه نتایج روشنی انجام شده است. مراحل گردآوری اطلاعات در این رساله با شناسایی منابع (عربی، فارسی) مربوط به موضوع، همراه با جستجوهای کتابخانه ای، تهیه فهرست و اصل مقالات و تهیه آنها به صورت فیش و دسته بندی آنها به صورت موضوعی انجام شده است. پژوهش حاضر پژوهشی بنیادی - نظری است و با صبغه تاریخی انجام شده است، در این رساله، در کنار روش تاریخی، از روش های تحلیل محتوا به معنای تجزیه و تحلیل محتوایی عناصر و مطالب مورد نظر بهره برده شده است.

1-7 منبع شناسی

عدم گستردگی منابع و فقر اطلاعات و داده های تاریخی در مورد تحولات سیاسی، اجتماعی، نظامی و فکری ایران در قرن اول هجری و نقشی که قبایل عربی در آن ایفا کردند، مشکلاتی بر سر راه پژوهش می-باشد. گذشته از آن، جمع آوری موارد تاریخی، تحت عنوان «خبر» که جنبه روایی داشت نیز تحت-الشعاع دستگاه حکومت و قدرت قرار می-گرفت که این تبعیت باعث، تحریف و جعل برخی رویدادها می-شد. کندوکاو در منابع و ارزیابی آنها پژوهشگر را در شناخت و تحلیل بهتر موضوع یاری می-رساند. با توجه به این موضوع به بررسی منابع اساسی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت در قالب چند دسته مهم پرداخته می-شود که عبارتند از منابع اصلی، منابع فرعی.

1-7-1 منابع اصلی

منظور از منابع اصلی منابعی است که در این پژوهش بیش از دیگر منابع مورد استفاده قرار گرفته است. منابعی که به سبب اعتبار و تفصیل داده ها، اعتبار مؤلف و یا نزدیکی او به زمان رویداد، برای این رساله اهمیت داشته است. از جمله کتب اصلی استفاده شده در این رساله کتب انساب است. شناسایی نسب قبایل مهاجر از اهمیت بسیاری برخوردار است.

اعراب پیش از اسلام توجه خاصی به تفاخرات قبیله‌ای داشتند. کثرت آثار نسب شناسی در عصر اسلامی حاکی از اهمیت و رواج آن است. در آغاز اسلام افراد زیادی به نسب شناسی شهره بودند و شعر و اخبار و ایام می دانستند. می توان گفت نسب شناسان با انگیزه های گوناگون چون حفظ مآثر و بلکه اشرافیت قبیله ای در نزاع های سیاسی و مفاخرات و شاید رقابت های فرهنگی و قومی با دیگر اقوام مسلمان به کار پرداختند و با عرضه اطلاعاتی درباره انساب و اخبار شخصیت ها و قبایل به پژوهش های تاریخ کمک کردند (سجادی، و عالم زاده، 1380: 123). از مهم ترین کتب نسب شناسی که در این رساله مورد استفاده قرار گرفت کتب زیر می باشد:

النسب: این کتاب اثر ابوعبید قاسم بن سلام، از نسابان دو مکتب کوفه و بصره، (متوفی 224 هـ-ق) است (آئینه‌وند، 1377، ج 1: 512) و جهت شناسایی قبایل عرب شمالی و جنوبی نوشته شده است. یک بخش از چهار بخش این کتاب به نسب قبایل یمنی اختصاص دارد، که در این رساله از آن بهره گرفته‌ایم. علاوه بر این، ابن سلام اطلاعات ارزشمندی در باره اسلام قبایل و نقش آن‌ها در فتوحات، روابط قبایل و مهاجرت آن‌ها ارائه می نماید. که در فصل سوم که در مبحث شناسایی قبایل عرب و مهاجرت آن‌ها به ایران از آن بخش استفاده زیادی شده است.

اللباب فی تهذیب الانساب: این کتاب اثر ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالکریم بن الواحد الجزری الشیبانی (متوفی 630 هـ-ق) می باشد. از جمله محدثین و ادیبان دوره خود می باشد که تسلط کامل بر علم نسب شناسی هم داشته است. او آموزش های خود را از دوران کودکی با قرآن آغاز نمود و سپس به فراگیری علوم فقه و حدیث پرداخت. هرچند نوشته های او بیشتر در مورد تاریخ است اما آشنایی او با علم انساب او را موفق به نوشتن کتاب *اللباب فی تهذیب الانساب* نمود. کتاب او بازنویسی استادانه‌ای از کتاب ارزشمند *الانساب سمعانی* می باشد. ابن اثیر کوشیده است آرای سمعانی را حتی در مواردی که دچار لغزش شده است به دقت بیان کند. این کتاب در شناسایی قبایل عرب و نسب آن‌ها اطلاعات مفیدی را عرضه کرده

است که با مطالعه نسب آن ها - قحطانی و عدنانی بودن قبایل عرب مهاجر - می توان در مورد روابط این قبایل اطلاعات ارزشمندی را به دست آورد.

معجم القبایل عرب القديمه و الجديد: این کتاب چهار جلدی توسط عمر رضا کحاله (متوفی 1408 ه-ق) طی تحقیقات ارزنده نسب‌شناسی به رشته تحریر درآمده است. از مباحث اصلی این کتاب شناسایی و معرفی قبایل عرب است. این کتاب حاوی اطلاعات لازم و مفید راجع به نسب و تاریخ قبایل بوده و بر اساس حروف الفبا قبایل را معرفی کرده است هم‌چنین تاریخچه و تغییر و تحولات هر قبیله را تا پایان دوره اموی را مورد بحث و بررسی قرار داده است. از این منبع در رابطه با شناسایی قبایل عرب، پیشینه سیاسی قبایل و هم‌چنین حضور سیاسی آنان در فصل سوم این رساله استفاده شده است.

از دیگر منابع اصلی رساله حاضر، کتب تاریخی است که در این جا به معرفی و بررسی منابع تاریخی می‌پردازیم.

تاریخ یعقوبی: تاریخ یعقوبی اثر مورخ و جغرافی دان بزرگ مسلمان، احمد بن ابی یعقوب معروف به یعقوبی (متوفی 248 ه-ق) است. این کتاب از تاریخ‌های مشهور و معتبر به شمار می‌رود که شامل تاریخ جهان و اسلام از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری قمری می باشد. جلد اول کتاب به حوادث و رویدادهای عمومی پیش از اسلام اختصاص دارد و جلد دوم کتاب، از ایام حکومت خلیفه اول آغاز شده و تا عهد المعتمد علی‌الله به سال 259 هجری قمری ادامه می‌یابد. این کتاب یکی از مصادر با ارزش تاریخ اسلام است که مولف در آن حوادث را به صورت موضوعی گردآوری کرده است. در این پژوهش از مطالب تاریخ یعقوبی درباره فتوحات و خلافت علی (ع) استفاده شده است. اعتقادات شیعی مولف درباره ذکر فتح شهرها و انتساب آن به شیعیان در کتاب او تا حدودی آشکار است. او منبع روایات خود را ذکر نمی‌کند و اگر چه رویدادها را به صورت اختصار ذکر کرده است اما از آن جهت که مورخی معتبر است گزارش‌هایش می‌تواند در مورد حضور قبایل عرب در ایران اهمیت داشته باشد.

اخبار الطوال: نوشته ابو حنیفه احمد بن داوود دینوری (متوفی 282 ه-ق) یکی از کهن ترین تاریخ های عمومی مختصر تا پایان خلافت معتصم عباسی است. او همزمان به عرضه تاریخ اهل کتاب، ایران، عرب جاهلی و به دنبال آن تاریخ صدر اسلام می پردازد (روزنتال، 1365: 155). در این اثر بحث مختصری از خلفا بر حسب دوران خلافت شان وجود دارد و از پیامبر و تاریخ ایشان هیچ بحثی به میان نمی‌آید. دینوری

وقایعی را که مربوط به دوران پیش از اسلام و حکومت پادشاهان ساسانی و رابطه آنان با عراق را طی تقسیم سلسله پادشاهی آنان بیان کرده است که از این بحث در قسمت تعاملات میان اعراب و ایرانیان و پیشینه ارتباطی این دو قوم تا حدودی استفاده شده است.

هم چنین وقایع مربوط به تاریخ اسلام را از فتح ایران در زمان عمر آغاز می کند و سپس حوادث روزگار عثمان، خلافت امام علی و معاویه را ذکر می کند. دینوری با ذکر مفصلی که راجع به قیام مختار بیان می- دارد نقش موالی را بسیار برجسته نشان می دهد که این نگرش او در رابطه با موالی و توجه او به مسائل سیاسی و مذهبی در بخش شرقی تا حدود زیادی نقش اعراب و استفاده از نیروی موالی و ایرانیان را در تحولات سیاسی آن دوره به خوبی نشان می دهد. ترجمه این کتاب توسط محمود مهدوی دامغانی انجام شده است که در این رساله از آن استفاده شده است.

تاریخ طبری: محمد بن جریر طبری، مورخ و مفسر برجسته جهان اسلام (متوفی 310 ه-ق) مولف کتاب تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک یا تاریخ الامم والملوک) است. این کتاب از منابع اصلی پژوهش حاضر است. تاریخ طبری مشتمل بر تاریخ جهان و اسلام و به شیوه روایی و سالشمارانه تا آغاز سال چهارم هجری قمری است دوره اسلامی در تاریخ طبری با وقایع سال اول هجری آغاز می شود و با شیوه روایی در سال 302 ه-ق پایان می پذیرد. او در تاریخ خود به شیوه محدثان سند راویان را به راوی اصلی می رساند و به همین دلیل به نقد و ارزیابی نمی پردازد (سجادی، عالم زاده، 1380: 118-1219).

از آن جا که در دوره امویان، عراق و مناطق شرقی، کانون مخالفت با خلافت و صحنه وقوع شورشها و قیامها بود، طبری به آن توجه ویژه ای نشان می دهد. از جمله افراد مورد اطمینان او سیف بن عمر تمیمی می باشد که در ذکر فتح شهرها به صورت مجزا روایت شان را آورده است، البته تعصبات سیف در ذکر روایات به طور کامل آشکار بوده که تا حدودی از صحت و سقم گزارشها کاسته است. از آنجایی که ذکر فتوحات عرب و همچنین فعالیت های سیاسی اعراب در مناطق مفتوحه بخشی از این رساله می باشد این کتاب با ذکر گزارشها و روایت های گفته شده در آن و نام بردن قبایل عرب کمک شایانی در تکمیل این رساله داشته است. ذکر وقوع زمان حوادث از جمله مهم ترین نکته های کلیدی این منبع است که در تحلیل کار استفاده زیادی از آن به عمل آمده است.

تاریخ کامل: این کتاب نوشته عزالدین ابن اثیر می‌باشد. نام اصلی او علی بن ابی‌الکرم محمد (متوفی 634هـ-ق) می‌باشد. موضوع مربوط به این تعداد مجلد، مربوط به آغاز پیدایش تا 628 هجری قمری می‌باشد. این اثر گزارش خود را تا سال 302 هجری قمری وامدار طبری می‌باشد و اطلاعات فراهم شده همان اطلاعاتی است که طبری در کتاب خود بیان کرده است. از نظر نگارش در این کتاب ابن اثیر به گردآوری نوشته‌های دیگران پرداخته و آرای گوناگون را با هم تلفیق کرده است. او در تدوین حوادث عصر خود، در عین این‌که به تفصیل میل دارد، بر خلاف برخی از مورخان تغییری در موارد تاریخی نمی‌دهد و امانت و صداقت را پاس می‌دارد (آئینه‌وند، 1377، ج 1: 152). گزارش‌های این اثر بر طبق سال فراهم شده است و از این لحاظ ارزش ویژه‌ای دارد. رعایت ذکر سال فتح شهرهای ایران که در فصل دوم رساله آمده است کمک زیادی در فهم فتوحات و روند آن در دوره‌بندی این فتوحات کرده است. هم‌چنین یکی دیگر از شاخص‌های این اثر این است که بر خلاف طبری از وقوع رویدادها به طور مفصل‌تری یاد کرده است. الکامل را خاورشناس بزرگ سوئدی کارلوس یوهانس تورنبرگ برای نخستین بار به شیوه علمی و انتقادی میان سال‌های 1851-1876 ویرایش کرد و در دوازده جلد در لیدن به چاپ رساند و پایه کار در این برگردان به پارسی، نسخه ویراسته تورنبرگ است که توسط محمد حسین روحانی در سال 1368 خورشیدی ترجمه شده است.

از دیگر منابع استفاده شده در این رساله کتب فتوح می‌باشد که در این رساله سعی شده به معرفی مهم‌ترین آن‌ها پرداخته شود. در این خصوص مورخان، در آغاز برای آن‌که با چگونگی فتح اسلامی سرزمین‌ها آشنا شوند، از شهرها و مناطق مفتوحه دیدن می‌کردند. آنان بر آن شدند تا به شیوه اصحاب حدیث به سند روایات تکیه کنند و برای حصول اطمینان بیش‌تر از نزدیک، به تطبیق گفته‌ها با مشاهدات بپردازند. به همین خاطر گذشته از تدوین اخبار فتوح، معلومات ارزشمندی درباره اوضاع فرهنگی و اقتصادی شهرهای فتح شده فراهم می‌شد (آئینه‌وند، 1377، ج 1: 179-180).

فتوح البلدان: این کتاب نوشته احمد بن یحیی بلاذری (متوفی 279 هـ - ق) و یکی از معتبرترین کتاب‌هایی است که در این موضوع نوشته شده است. کتاب بلاذری با اخبار فتح جزیره‌العرب آغاز می‌شود و در بخش آخر به فتوح شهرها و ولایات ایران و سند می‌پردازد. از آن‌جا که فتح ایران توسط اعراب مهاجر انجام گرفت و هر قبیله برای فتح مناطق خاصی فرستاده می‌شدند ذکر فرماندهان نظامی و حضور افراد

قبایلشان برای فتح شهرها، برای شناسایی قبیله‌های ساکن در شهرها از اهمیت بالایی برخوردار بود که در این کتاب ذکر این فتوحات به اسکان قبایل در شهرها کمک بسیار قابل توجهی کرده است. هم‌چنین در این کتاب بلاذری با ذکر روایت‌های قابل استناد گزارش‌های خود را اعتبار بیشتری بخشیده است. هم‌چنین در قسمتی از این کتاب در مورد امور اداری و حکومتی اعراب یادی شده که در قسمت چهارم رساله از آن استفاده شده است و آگاهی‌های سودمندی راجع به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهرها و مناطق مفتوحه ارائه می‌دهد.

الفتوح: این کتاب نوشته ابو محمد احمد بن علی بن اعثم کوفی کندی (متوفی 313 هـ-ق) است. وی از مورخان و محدثان شیعی بود (منتظر القائم، 22:138). این کتاب مشتمل بر حوادث ارزشمند تاریخ اسلام پس از رحلت رسول خدا، جنگ‌های رده، فتوحات اسلامی در شمال و شرق قیام بر ضد عثمان جنگ‌های داخلی عرب، خلافت معاویه و تا عصر هارون الرشید می‌باشد. در این کتاب ذکرنامه‌ها و خطبه‌ها، سخنان شخصیت‌ها کمک قابل توجهی در بررسی مورد بحث داشته است؛ وقوع حوادث مربوط به هر خلیفه با توضیحات کافی کمک قالب توجهی در خصوص فتوحات شهرها توسط نیروهای مسلمان عرب داشته است. هم‌چنین وجود نامه‌ها و خطبه‌ها در شناسایی انگیزه‌های اعراب برای فتح و هم‌چنین سخنان خلفا در مورد کارگزارانش برای شناسایی نوع ارتباط میان آنان و حکومت، کمک قابل توجهی در این رساله داشته است. هم‌چنین از حضور قبایل در فتوحات و عملکردشان نسبت به حکومت می‌توان پی به فعالیت‌های سیاسی اعراب در مناطق مفتوحه ایران و عملکرد آنان در تحولات سیاسی آنان به نتایجی دست پیدا کرد. در خصوص این که این کتاب توسط یک نفر به فارسی برگردانده شده یا دو نفر، بین فضلا و اهل تحقیق ابهام و شک وجود دارد. عده‌ای بر این عقیده هستند که مترجم اول یعنی محمدبن‌احمدبن‌ابی‌بکر مستوفی هروی در آغاز ترجمه کتاب درگذشت و کار نیمه تمام او را محمدبن‌احمدبن‌ابی‌بکر ماییزنابادی، ادامه داده است. متن حاضر توسط محمدبن‌احمدبن‌مستوفی هروی در سال 596 هـ-ق در تایباد خراسان به فارسی برگردانده شده است و او کار ترجمه کتاب را به دستور یکی از وزرای خوارزمشاهی انجام داده است.

از دیگر منابع اصلی مورد استفاده در این رساله، کتب جغرافیایی می‌باشد که در این قسمت به شناسایی برخی از این کتب پرداخته‌ایم.